

УДК 159.922.8:316.613.434

Психологічна характеристика агресивності у підлітковому віці

Хачатурова М. С.

Анотація. Стаття присвячена проблемі агресивної поведінки в підлітковому віці. Зазначається про актуальність її дослідження в умовах глобальних соціальних трансформацій. Розглядаються деякі підходи до інтерпретації визначеного поняття. Робиться спроба систематизувати провідні чинники агресивності підлітка. Зауважується про роль референтного середовища та сімейного виховання як можливих каталізаторів агресивності в цьому віці. Розкривається специфіка підліткової агресії у зв'язку із віковою кризою та процесами інтенсифікації самосвідомості. Представлено типології та класифікації агресивності, виділено деякі характерологічні ознаки особистості агресивного підлітка.

Ключові слова: агресивність, агресивна поведінка, самосвідомість, референтне середовище, сімейні стосунки.

Постановка проблеми. Підліткова агресія є предметом вивчення багатьох наукових дисциплін та однією з головних актуальних проблем в останнє десятиліття. Особливої значущості проблема набуває в наш час, коли суспільство переживає критичні періоди розвитку [12]. Трансформація політичної та соціально-економічної системи, радикальна зміна цінностей і вимушена переорієнтація поведінки, призвели до сплесків агресії, зростання насильства і жорстокості саме у підлітковому віці. Хвилюючим моментом у сучасному суспільстві є зростання чисельності підлітків із девіантною поведінкою, збільшення кількості злочинів, що виникають на тлі агресивних потягів. У зв'язку з цим, виникає серйозний соціальний запит на дослідження теоретичних засад агресивної поведінки в підлітковому віці, визначення сутності, причин та особливостей цього явища, виявлення практичних можливостей в плані її попередження та корекції.

Аналіз останніх наукових досліджень та публікацій. Агресивна поведінка є предметом теоретичного та практичного вивчення в роботах як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Дослідженням проблеми агресії на фундаментально-теоретичному і прикладному рівнях займалися науковці різних шкіл та напрямів

(Л. Берковіц [2], Р. Берон [3], К. Лоренц [7] та ін.). Аналізу психологічних особливостей агресії у підлітковому віці присвячені праці: Ю. Б. Можгинського [8], А. О. Реана [9] та ін. Незважаючи на достатню представленість проблеми, вона не полишає своєї актуальності і потребує більш ґрунтового та системного аналізу.

Мета статті полягає у визначенні теоретико-методологічних засад дослідження агресивної поведінки у підлітковому віці, виявленні деяких психологічних особливостей феномену на даному етапі онтогенезу.

Викладення основного матеріалу дослідження. Психологічні теорії агресивної поведінки по-різному описують цей феномен з точки зору основних детермінант та механізмів. Так, наприклад, психоаналіз З. Фрейда пояснює агресивність з позиції інстинктивних потягів та сили лібідо [9]; як реакція на фрустрацію агресивність розглядається в працях Дж. Доларда, Л. Берковіц [2]; агресивність як еволюційний механізм виживання підкреслюється К. Лоренцом [7].

У психологічній науці прийнято розмежовувати поняття «агресія» (дія) і «агресивність» (властивість особистості). Агресія як дія, на думку Р. Берона, Д. Річардсон, — це будь-яка форма поведінки, націлена на образу чи заподіяння шкоди іншій живій істоті [3, с. 27]. Схоже трактування спостерігається в працях А. О. Реана [9] та багатьох інших, де зазначається, що агресія — це мотивована та деструктивна дія, за якої у жертви виникають «згубні» наслідки і певний психологічний дискомфорт [5, с. 18; 9, с. 4]. Агресивність як особистісна якість — це більш-менш стійка психологічна властивість, що виражає готовність діяти радикальним чином на захист своїх інтересів, а також виявляється у схильності сприймати та інтерпретувати поведінку іншого як ворожу. Агресивність як риса, перетворює звичайну поведінку в конфліктну, нездатну на соціальну кооперацію. Вона мінімізує раціонально-виборчу спрямованість та свідомий контроль, стає таким способом поведінки, який проявляється у невинуватій злостивості, жорстокості, негативізмі по відношенню до іншого. Будучи стійким елементом структурної організації особистості, агресивність здатна зумовлювати тотальність відповідних поведінкових проявів.

Узагальнюючи інтерпретаційні підходи до визначення зазначених дефініцій можна зауважити, що агресивність — це така форма активності, що спрямована на руйнацію, пошкодження або завдання збитку іншим, за дія задоволенням своїх потреб, всупереч потреб та бажань інших людей. В даному

контексті, агресивність може виконувати як конструктивні, так і деструктивні функції. Конструктивізм виявляється в спрямованості на подолання труднощів, боротьбі за виживання, мобілізації зусиль та певному самовдосконаленні. Натомість деструктивного значення агресивність набуває тоді, коли виступає причиною конфліктів, девіацій, порушень поведінки тощо. Феномен агресії неоднозначний і складний, характеризується наступними особливостями: агресія обов'язково має на увазі навмисне, цілеспрямоване заподіяння шкоди жертві; у якості агресії може розглядатися тільки така поведінка, що має на увазі заподіяння морального, психологічного, фізичного, матеріального або іншого збитку іншим; жертва повинна мати мотивацію уникнення подібного ставлення до себе [10, с. 28].

Серед основних форм агресивної поведінки, традиційно виділяють типологію, запропоновану А. Бассом і А. Даркою за змістом: фізична агресія (напад); вербальна агресія (злові плітки, жарти); схильність до роздратування; негативізм (опозиція, неприйняття, ігнорування); образа (заздрість, ненависть до оточуючих); підозрілість (недовіра, обережність, відчуття загрози); вербальна агресія (погрози, прокляття, лайка). За спрямованістю: зовнішня та внутрішня (аутоагресія): рівнем активності: активна-пасивна [2, с. 151].

Підлітковий вік — перехідний етап онтогенезу, що знаходиться між дитинством та раннім юнацтвом. Це складна стадія психічного розвитку людини, що характеризується появою специфічних рис, найважливішими з яких є прагнення до дорослості, потреба затвердити свою самостійність, незалежність, особистісну автономію. К. Левін наголошував на своєрідній маргінальності підлітка, що виражається в його становищі між двома культурами — світом дітей і світом дорослих. Підліток вже не хоче належати до дітей, але ще не може увійти до спільноти дорослих оскільки зустрічає опір з боку реальної дійсності. Особистісна невизначеність, дифузія планів і цілей в цей період, нерозуміння з боку дорослих, доволі часто стають причиною виникнення агресії [13]. А. Адлер, з цього приводу додає, що фізична нестабільність, риси характеру, що ускладнюють спілкування, емоційна незрілість, несприятливі мікро- й макросоціальні відносини — усе це фактори появи агресивності серед підлітків [1, с. 76].

У теоріях виникнення агресії у підлітків А. О. Реан виділяє дві основні тенденції. Йдеться або про переважно біологічний механізм, в якому підкреслюється роль нейрофізіологічних і ендокринних структур, або соціально-психологічний, пов'язаний з процесами особистісного зростання та входження в нову систему стосунків [9, с. 6].

На думку О.В.Волянської, специфічні соціальні потреби підліткового віку пов'язані з процесом формування особистості, що передбачає: інтенсифікацію соціальної самоідентифікації, індивідуалізацію, самоактуалізацію, появу нової «Я-концепції» і т. д. [4]. Реалізація цих глобальних особистісних потреб, рідко коли буває гармонійною. Безконфліктне дорослішання-скоріше виняток, ніж норма. Зазвичай, підлітки, доволі активно відстоюють власну незалежність, вдаючись при цьому до різноманітних радикальних дій, агресивних в тому числі. Як зазначають науковці, в підлітковому віці, агресія часто виступає не засобом нападу, а засобом захисту своєї особистості, механізмом адаптації до нових життєвих умов та обставин. Ю.Б.Можгинський з цього приводу зазначає, «...що в деяких випадках, агресія виражає не стільки деструктивні тенденції, скільки потяг до самоствердження, внутрішню силу, яка дає підлітку можливість протидіяти зовнішнім умовам» [8, с. 9]. Слід зауважити, що форма і характер ціле раціональної захисної агресії обумовлені когнітивними та оціночними факторами: сприйманням загрози, відчуттям тиску, механізмами самоконтролю, розумінням ситуації, знанням конструктивного її вирішення і т. д.

Підлітковість є періодом складного формування нової особистості та соціальної ідентичності, визначення своєї ролі в світі, формування власного «Я», системи цінностей та морального кодексу. За усіма напрямками розвитку відбуваються суттєві зрушення, з'являються якісно нові утворення психіки. На думку науковців розвиток самосвідомості — центральний психічний процес перехідного віку, що пов'язаний із необхідністю самопізнання. З'являється інтерес до внутрішнього світу, активізується інтроспекція та роздуми про себе. Самопізнання виступає як особливий дослідницький акт, при якому підліток не просто досліджує свій внутрішній світ, ай формує певне ставлення до себе. Особистісна рефлексія, яка інтенсифікована в цей період, виступає не лише механізмом саморозуміння, а й фіксує систему уявлень про те, що про підлітка думають інші. Результати самопізнання і саморозуміння, до яких вдається підліток, закріплюються в його самооцінці і впливають на суб'єктивне ставлення до інших. Динамічний характер формування нової самосвідомості, нестабільність самооцінки, а також потреба у емансипації та затвердженні власного «Я» дуже часто зумовлюють тягу до опору та конфронтації, які іноді проявляються в упертості, хуліганстві, боротьбі проти виховного авторитету, конфліктності та агресивності.

Д. Б. Ельконін розглядає підлітковий вік як етап психічного розвитку, що характеризується виходом дитини на якісно нову соціальну позицію, пов'язану з пошуком власного місця в суспільстві [5]. Завищені претензії, не завжди адекватні уявлення про свої можливості, призводять до численних конфліктів підлітка з батьками, вчителями, друзями, що в свою чергу, може викликати неконтрольовану агресивну поведінку. На думку І. С. Кона, головним чинником, що має найбільший вплив на формування особистості підлітка, є референтне середовище. Підліток прагне самовираження, соціальної значущості та знаходить це у компаніях однолітків, де може продемонструвати свої знання, уміння та навички виконувати різні соціальні ролі [11]. Але, на жаль, не кожне референтне середовище має позитивний вплив на особистість. Існують такі компанії, в яких агресія є допустимою нормою, навіть можна сказати певною соціальною цінністю. Через агресивну поведінку підлітки доводять свою позицію, вирішують різноманітні питання, демонструють власну дорослість.

Підлітковий вік є періодом активного формування нового психологічного змісту особистості, появи нових індивідуальних властивостей. В. В. Знаков у зв'язку із цим зазначає, що «... психічні властивості особистості, у тому числі і такі негативні, як агресивність, формуються під впливом соціального середовища» [6, с. 22]. Для підлітка, як відомо, найбільш значущими елементами соціального оточення є групи однолітків. Відповідно, головні причини агресивної поведінки підлітка слід шукати в його міжособистісних відносинах з оточуючими, а також у типах соціальних норм, прийнятих у референтних для нього групах. Ідентифікаційна орієнтація на агресивні ідеали та норми стимулює пускові механізми «зараження» агресивністю, навчання деструктивним способам самореалізації. На думку В. В. Знакова, в групі однолітків агресивна поведінка може проявлятися як засіб самоствердження; як захисна реакція (спосіб відстоювання свого «Я» в ситуаціях конфлікту); як засіб досягнення мети (інструментальна агресія) [6, с. 24].

Вивчаючи питання соціально-психологічних чинників агресивної поведінки в підлітковому віці, крім референтного середовища, науковці зазначають про вплив сім'ї. Саме в сім'ї закладаються основи норм і правил моральності, навички соціально-нормативної поведінки, формується гуманістична спрямованість і т. д. Характер відносин між батьками і дітьми, сімейна дисгармонія або депривація, низька психологічна єдність родинного кола можуть бути реальними чинниками агресивної поведінки дитини як в сім'ї так і поза нею.

Аспект сімейних стосунків розкривається в багатьох напрямках: це і характер сімейного керівництва, що виявляється в демократичному, ліберальному або демократичному ставленні до дітей; і система заохочень та покарань, яка стимулює нормативну та попереджає негативну поведінку; і глибина емоційних зв'язків між батьками та дітьми, що формує почуття сімейного «Ми» і т. д. Проаналізувавши дослідження багатьох науковців, серед яких А. О. Реан [9], Ю. Б. Можгінський [8] та ін., можна виокремити низку особливостей сімейних стосунків і виховання, які сприяють появі агресивних якостей особистості підлітка [4, 8, 11, 13]: незацікавленість дітьми, байдужість до них; явне відторгнення підлітка, яке виявляється в неухважності, жорстокості до нього; уникнення контактів батьків з дитиною, велика психологічна дистанція; відсутність або недостатній контроль за дитиною у сполученні з поблажливим ставленням до проявів неох агресивної поведінки; гіперпротекція або гіперопіка; гіпоопіка, що межує з бездоглядністю; непослідовність та розбіжність у висуванні вимог; покарання переважають над заохоченнями, домінування заборон; культ насилля та фізичних покарань у родині; постійні конфлікти; тиранія.

Аналіз поліваріативної природи агресивності в підлітковому віці, проведений К. В. Сельченко [10], Ю. Б. Можгінським [8], С. Г. Шебановою [13] та ін., дозволяє виділити деякі її види. Автори наголошують на: мотиваційній, або смисловій, агресії, яка є доцільною адаптивною формою поведінки, що забезпечує задоволення життєвих потреб суб'єкта і його виживання; агресії як примітивній реакції на ситуацію, яка виникає внаслідок імпульсивності та високої афективної зарядженості; агресії як результату неадекватної оцінки ситуації (недостатній розвиток пізнавальної діяльності, низький рівень узагальнення і абстрагування не дозволяють об'єктивно оцінити ситуацію) [8, 10, 12, 13].

На думку Л. М. Семенюк, у підлітковому віці відмічається загострення агресивних суперечностей, що пов'язано з кризою періоду дорослішання, збільшенням фізичної сили та соціальної активності при загальній невпевненості, нерівноваженості, неадекватності [11]. Досліджуючи характер агресивної поведінки підлітка, автор зазначає про наступні особливості: висока афективна зарядженість поведінкових реакцій; імпульсивний характер реагування на ситуацію; низький рівень стимуляції; недиференційований напрям реагування; високий рівень готовності до застосування як емоційної (ворожої), так і інструментальної агресії; низький самоконтроль і т. д. [11, с. 64]. В

силу вікових особливостей агресія у підлітків часто проявляється як емоційний вибух, причому часто неадекватний і несподіваний для оточуючих [11, с. 72].

В комплексному експериментальному дослідженні агресивної поведінки підлітків, проведеному Л.М.Семенюк, було виділено чотири групи агресивних підлітків: 1) підлітки із стійким комплексом аномальних, аморальних, примітивних потреб, що мають деформацію цінностей і відносин, прагнуть тільки до споживчого життя. Їм властиві егоїзм, байдужість до переживань інших, відсутність авторитетів, цинізм, озлобленість, грубість. У їх поведінці переважає фізична агресивність; 2) підлітки з деформованими потребами і цінностями, що мають більш-менш широке коло інтересів та загострений індивідуалізм, охочі зайняти привілейоване положення за рахунок утиску слабких і молодших; 3) підлітки із конфліктом між деформованими і позитивними потребами, їм властиві однобічність інтересів, брехливість. У їх поведінці переважають непряма і вербальна агресія; 4) підлітки, що відрізняються слабо деформованими потребами за відсутності певних інтересів і дуже обмеженим колом спілкування, що відрізняються безвіллям, недовірливістю, мстивістю [11, с. 73–74].

Агресивні підлітки, при всій відмінності особистісних властивостей і особливостей поведінки, характеризуються деякими загальними рисами: обмеженістю та примітивністю ціннісних орієнтацій, відсутністю захоплень, вузьким колом інтересів. Агресивні підлітки, як правило, мають низький рівень інтелектуального розвитку, підвищену навіюваність та копіювання, недорозвиненість моральних почуттів. Їм властива емоційна грубість, озлобленість, як проти однолітків, так і проти дорослих. Спостерігається крайня самооцінка (або завищена або занижена), підвищена тривожність, страх перед широкими соціальними контактами, егоцентризм, невміння знаходити вихід з важких ситуацій. Ю. Можгинський до цього переліку додає: емоційну нестійкість, радикалізм, реактивізм, забіякуватість, задиристість, високу конфліктність як в родині, так і в школі, максималізм, гіпертрофоване прагнення до самостійності, негативізм, бунтарство і т. д. [8, с. 8].

Таким чином, всебічний аналіз феномену агресивності особистості у підлітковому віці дозволив дійти висновку про різноструктурність та багатоаспектність досліджуваного явища. Зокрема, нами виокремлено якісні характеристики різних показників, форм та видів агресивності, що визначені не лише соціальними, а й індивідуально-психологічними детермінантами, зокрема процесами активного формування самосвідомості.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Проведений теоретичний аналіз феномену засвідчує його складність та багатоаспектність дослідження. Була здійснена спроба визначення дефініції даного поняття, виявлення його психологічної сутності в системі як соціальних так індивідуально- психологічних детермінант. Представлено типології та класифікації агресивності, виділено деякі характерологічні ознаки особистості агресивного підлітка. Проведені дослідження не дають вичерпного аналізу проблеми і актуалізують необхідність її подальшого, більш ґрунтовного та системного вивчення. Перспективність наукової розвідки може бути спрямована на створення теоретичної, інтегрованої моделі явища, його емпіричне вивчення, а також на розробку і впровадження психотехнологій, використання яких значно б зменшило рівень агресивності серед підлітків.

Список використаної літератури

1. Адлер А. *Теория и практика индивидуальной психологии: Лекции по введению в психотерапию для врачей, психологов и учителей.* Москва.: Изд-во Института Психотерапии, 2002. 214 с.
2. Берковиц Л. *Агрессия: причины, последствия и контроль.* Санкт-Петербург: ЕВРОЗНАК, 2001. 512 с.
3. Бэрн Р., Ричардсон Д. *Агрессия.* Санкт-Петербург: Питер, 1998. 352 с.
4. Волянская Е. В. *Социокультурная детерминация подростковой агрессии.* Киев: ПЦ «Фолиант», 2004. 174 с.
5. Запорожец А. В. *Особенности агрессивного поведения.* Москва: Триумф, 2006. 158 с.
6. Знаков В. В. Понимание асоциальными подростками ситуаций насилия и унижения человеческого достоинства. *Вопросы психологии*, 1989, № 3. С. 20–27.
7. Лоренц К. *Агрессия.* Москва: Амфора, 2001. 349 с.
8. Можгинский Ю. Б. *Агрессия подростков: эмоциональный и кризисный механизм.* Санкт-Петербург : Питер, 1999. 220 с.
9. Реан А. А. Агрессия и агрессивность личности. *Психологический журнал*, 1996, № 5. С. 3–18.
10. Сельченко К. В. *Психология человеческой агрессивности.* Минск: Харвест, 2003. 656 с.

11. Семенюк Л. М. *Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции*. Москва : ТЦ Сфера, 2006. 96 с.
12. Токарева Н. М. Соціокультурні реалії інформаційного суспільства епохи постмодернізму. *Варіативність соціалізації особистості в умовах сучасного інформаційного суспільства : монографія / авт. колектив : Н. М. Токарева, А. В. Шамне, О. О. Халік [та ін.]; ред. Н. М. Токаревої*. Київ : ТОВ НВП «Інтерсервіс», 2017. С. 7–17.
13. Шебанова С. Г. Психокорекція агресивної поведінки. *Педагогіка і психологія*, 2009. № 3. С. 15–23.

References

1. Adler, A. (2002). *Teoriya i praktika individual'noj psihologii: Lekcii po vvedeniju v psixoterapiju dlja vrachej, psihologov i uchitelej* [Theory and practice of individual psychology: Lectures on the introduction to psychotherapy for doctors, psychologists and teachers]. Moskva: Izd-vo Instituta Psixoterapii. 214 s. [in Russian]
2. Berkovic, L. (2001). *Agressija: prichiny, posledstviya i kontrol'* [Aggression: causes, consequences and control]. Sankt-Peterburg, EVROZNAK. 512 s. [in Russian]
3. Bjeron, R., Richardson, D. (1998). *Agressija* [Aggression]. Sankt-Peterburg: Piter. 352 s. [in Russian]
4. Voljanskaja, E. V. (2004). *Sociokul'turnaja determinacija podrostkovej agressii* [Sociocultural determination of teenage aggression]. Kiev : PC «Foliant», 174 s. [in Russian]
5. Zaporozhec, A. V. (2006). *Osobennosti agressivnogo povedenija* [Features of aggressive behavior]. Moskva: Triumf. 158 s. [in Russian]
6. Znakov, V. V. (1998). Ponimanie asocial'nymi podrostkami situacij nasilija i unizhenija chelovecheskogo dostoinstva [Understanding by asocial adolescents of situations of violence and humiliation of human dignity]. *Voprosy psihologii*, 3. S. 20–27. [in Russian]
7. Lorenc, K. (2001). *Agressija* [Aggression]. Moskva : Amfora. 349 s. [in Russian]

8. Mozhginskij, Ju. B. (1999). *Agressija podrostkov: jemocional'nyj i krizisnyj mehanizm* [Aggression of adolescents: an emotional and crisis mechanism]. Sankt-Peterburg: Piter, 220 s. [in Russian]
9. Rean, A. A. (1996). Agressija i agressivnost' lichnosti [Aggression and aggressiveness of personality]. *Psihologicheskij zhurnal*, 1996, 5. S. 3–18. [in Russian]
10. Sel'chenok, K. V. (2003). *Psihologija chelovecheskoj agressivnosti* [The Psychology of Human Aggression]. Minsk: Harvet, 656 s. [in Russian]
11. Semenjuk, L. M. (2006). *Psihologicheskie osobennosti agressivnogo povedenija podrostkov i uslovija ego korrekcii* [Psychological features of aggressive behavior of adolescents and the conditions for its correction]. Moskva: TC Sfera. 96 s. [in Russian]
12. Tokareva, N. M. (2017). Sotsiokul'turni realiiji informatsijnoho suspil'stva epokhy postmodernizmu [Sociocultural realities of the information society of the postmodern era]. *Variatyvnist' cotsializatsiji osobystosti v umovakh suchasnoho informatsijnoho suspil'stva : monohrafiya / avt. kolektyv : N. M. Tokareva, A. V. Shamne, O. O. Khalik [ta in.]; red. N. M. Tokarevoyi*. Kyiv : TOV NVP «Interservis». S. 7–17. [In Ukrainian]
13. Shebanova, S. G. (2009). Psihokorekcija agresivnoi povedinki [Psycho-correction of aggressive behavior]. *Pedagohika i psihologija*, 3. S. 15–23. [In Ukrainian]

Хачатурова М. С.

Психологическая характеристика агрессивности в подростковом возрасте

Аннотация. Статья посвящена проблеме агрессивного поведения в подростковом возрасте. Отмечается актуальность исследования в условиях глобальных социальных трансформаций. Рассматриваются некоторые подходы к интерпретации понятия. Делается попытка систематизировать основные факторы агрессивности подростка. Отмечается роль референтной среды и семейного воспитания как возможных катализаторов агрессивности в этом возрасте. Раскрывается специфика подростковой агрессии в связи с возрастным кризисом и процессами интенсификации самосознания. Представлены типологии и классификации агрессивности, выделены некоторые характерологические признаки личности агрессивного подростка.

Ключевые слова: агрессивность, агрессивное поведение, самосознание, референтная среда, семейные отношения.

Hachaturova M. S.

Psychological characteristics of aggressiveness in adolescence

Abstract. The article is devoted to the problems of aggressive behavior in adolescence. The relevance of her research in the context of global social transformations is noted. Some approaches to the interpretation of a certain concept are considered. An attempt is made to systematize the leading factors of adolescent aggressiveness. The role of the reference environment and family education as possible catalysts of aggressiveness at this age is noted. The specifics of teenage aggression in connection with the age crisis and the processes of intensification of self-awareness are revealed. Typologies and classifications of aggressiveness are presented, some characterological characteristics of the personality of an aggressive teenager are highlighted.

Keywords: aggressiveness, aggressive behavior, self-awareness, reference environment, family relationships.

Хачатурова Марина Сергіївна,

факультет іноземних мов

Криворізький державний педагогічний університет

Кривий Ріг, Україна

marina28hachaturova@gmail.com

Науковий керівник:

Даценко Оксана Анатоліївна,

асистент

Криворізький державний педагогічний університет

Кривий Ріг, Україна